

KELEMEN LAJOS ÖNÉLETRAJZI FELJEGYZÉSEI

4. rész

DARKÓ BÉLA MAGYAR TANAR ÉS A MAROSVÁSÁRHELYI ÖTVÖSÖK

Első gimnáziumi többi tanáraink közül kedves emlékű lett és maradt számomra Darkó Béla.³⁰ Kis termete miatt a kicsi Darkó vagy a puci Darkó volt az osztálytársak között kényeztető neve. Jóindulatú ember volt, az utolsó marosvásárhelyi ötvös és aranymíves fia. Én még láttam az öreg Darkót mesterségében dolgozni a háznál, hol együtt lakott Berta leányával, ki édesanyámnak még leánykori jó barátnője volt. Másik fia, Ákos ügyvéd és M[arosvásár]hely sz[abad] kir[ályi] város tiszti ügyésze volt. Ennek Ákos fia az Erd[élyi] Ref[ormátus] Egyházkerületnél volt tisztviselő.

Arra is jól emlékszem, hogy elemista gyermekkoromban még a csütörtöki vásáros napokon és a nagy országos vásárok napján egyes arany- és ezüstmívesek kirakodó sátrukban árulták a vásáros falusi székelyek számára készítményeiket a piaci kút közelében. Készítményeikből jól emlékezem a sok apró kerek vagy ovális fülbevalóra és türkizkék köves vékony ezüst gyűrűre. Ezek piaci árusítása az 1890-es években szűnt meg. Midőn egyik nyáron Kolozsvárról vagy Sövényfalváról, hol akkor-tájban állandóan Gidófalvyéknál, illetve özv. Belle Károlynééknál nyaraltam, s csak G[idófalvy] P[ista] tanítvánnyal pár napra látogatóba szoktam M[aros]v[ásár]helyre hazamenni, lementem egyik csütörtökön látni a sátras ezüstmíveseket, de már akkor — 1900 körül —, mint érdeklődésemre édesanyám mondotta, nem szoktak kirakódni.

Az olcsó gyári s uniformizált termékek kiszorították vagy megölték az ötvösségnek ezeket a készítményeit, melyek végleg és nyomtalanul eltűntek aztán nemcsak a vásárpiacról, hanem alig egy évtized alatt a maroszéki székely női népviselet kedves szolid emlékeivel együtt a használatból, úgy hogy negyedszázad múltán nyomuk sem maradt.

Azt soha se tudtam meg, hogy ez a kimaradás azért történt-e, hogy a sátoros árusítás nem fizette ki magát, vagy valamelyik balkezes hatósági intézkedés szüntette meg.

Édesapám részéről az a régebbi [Darkó Bélához fűződő] emlékem, hogy mikor az ő kir[ályi] táblai írnoki kinevezése éveig késett, végre többoldalú biztatásra arra szánta reá magát, hogy személyesen fölmegy Fabiny Teofil igazságügyminiszterhez támogatást és kinevezést kérni.³¹ Rendkívüli esemény volt ez nemcsak reá [nézve], hanem a kollégák között is.

Édesapám csinos, magas, vállas, egyenes tartású, jó megjelenésű ember volt. Eddigi kinevezése ügyének kétségtelenül ártott az a tény,

³⁰ Darkó Béla tanárjelölt, magyar—latin szakos, az 1886—87-es tanévben került a kollégiumhoz, 1888—89-ben kontra-szenior is volt.

³¹ Fabiny Teofil (1822—1908) 1886—1889 között volt igazságügyminiszter.

hogy gyenge akaratereje miatt könnyen hajlott azokra a jóbaráti csábításokra, melyek aztán borozgatásokra siklottak s kárára ütöttek ki. Maga Apor Károly br., kinek Csomoss Miklós nagyapám édesapám házasságakor tófalvi gazdatisztje volt, szintén jóakaró támogatója volt édesapám kinevezésének.

Végül édesapám kérésére egy heti r[end]k[ívüli] szabadságot nyerve fölutazott Budapestre. A magyar főváros csak a tájban kezdett igazában kinőni mind terjedelemben, mind épületeiben, a lakosság számában s [lett] nemzetiségében is igazán magyarrá.

Képzeltető, hogy egy M[aros]v[ásár]helynél és Kolozsvárnál nagyobb várost látott embernek mily nagy élmény volt Budapestet látni. Ebben pedig külön szerencsének lehetett számítani azt, hogy édesapám mindjárt a megérkezése napján a középiskolát Marosvásárhelyen végzett egyetemi hallgatókkal — köztük Darkó Bélával — találkozott. A kölcsönös örvendezés után ezek gondjukba vették földijüket, szállásba magukhoz vitték, olcsó vendéglői étkezés irányába is útba kalauzolták. Édesapám nagy szerencséjére az igazságügyminiszternek éppen fogadónapja volt, s erről korán délelőtt értesülve, délelőtt már sorra is került. El lehet gondolni, hogy ez a nagy esemény nem ment simán, és főleg nem drukkolás nélkül.

Midőn édesapám végre kihallgatáshoz jutott és kérését előadta, a miniszter jóindulatúan rögtön azt válaszolta, hogy szívesen teljesítené a kérést, de édesapám már elkésett. Szegény édesapám úgy érezte, hogy forogni kezd körülötte a miniszteri szoba, de szerencsére a miniszter rögtön hozzátette:

— Elkésett, mert a tegnap itt járt nálam az ön ügyében és érdekében Apor Károly báró, a Királyi Tábla elnöke, s én már önt a tegnap ki is neveztem. Ha hazaérkezik, ne felejtse el az elnök úrnak megköszönni a jóindulatú támogatását. Szerencsét és hosszú életet kívánok önnek a további szolgálatához.

A kihallgatás ezzel véget ért, s édesapám a jó szerencsével hazasietett, s most már mint kir[ályi] táblai írnok folytathatta hivatalnoki pályáját.

HALMAGYI ANTAL RAJZTANÁR ÉS A MOLNÁR-ROKONSÁG

Tanárom volt még az I. gimnáziumban Halmágyi Antal is. Akkor kezdte a rajztanári pályát.³² Hallásom szerint középiskolai tanulmányait a marosvásárhelyi Református Kollégiumban végezte, s a mi első gimnazista korunkban jött oda segédtanárnak.

Működésében reám nézve az az emlékezetes-nevezetes, hogy őt láttam életemben legelőbb arcképet rajzolni. Szeptember vége körül egy vasárnap a templomból visszatért ifjúságból többet láttam az emeleti nagyterembe igyekezni, s érdeklődésemre egyiküktől megtudtam, hogy Halmágyi, az új mértan- és rajztanár ott most egy embert rajzolt le.

Egy-két osztálytárssal fölsiettünk a nagyterembe, s Halmágyit valóban ott találtuk egy széken ülve, előtte pedig egy ismeretlen ember ült, akit ő éppen akkor rajzolt. Megilletődve és álmétkodva néztem a

³² Az 1886—87. évi Értesítőben szerepel először Halmágyi Antal tanárjelölt, mint a III. elemi tanítója, de valóban csak 1888—89-től kezdett a gimnáziumban előadni.

rajzpapírosra emberi arcképet teremtő varázműveletet, s titkos, de örökre elérhetetlen vágyam született arra: milyen nagy és szép dolog lenne, ha az új rajztanár példájára valaha én is embert tudnék rajzolni.

A modell valami napszámos-féle szurtos szegényember volt, aki egykedvűen nézte az arcképrajzoló műveletet, s mikor a meglepően találó és közcsodálatunkat kiváltó képmás elkészült, akkor derült ki, hogy a modellnek fogalma, vagy bár sejtelme sem volt arról, hogy a jól sikerült kép az ő becses ábrázatját, üres fejét ábrázolja, mégpedig a megszólalásig való hűséggel.

Az élő rajzminta bambán meresztette a szemét az ő lerajzolt fejével ékeskedő beceruzázott kékes-szürke rajzlapra. Gyanakodva nézte a pompásan sikerült, de számára érthetetlen arcképet, zsebre vágta a bőrszivar végét és a réz négykrajcáros ülés-díjat, s ezzel el is távozott a művészetnek az ő részére érthetetlen mezejéről.

De visszatérve Halmágyira, meg kell említenem, hogy én később rokonságba kerültem vele. O M[áros]v[ásár]helyről Nagyenyedre, a Bethlen Kollégiumba ment át rendes mértan- és rajztanárnak. A Mezőség közepéről, Mezőbodomból feleségül vette Müller Albertné özvegy közjegyzőné szép leányát, akinek édesanyja az én édesanyámmal anyáról első unokatestvér volt.

A lakodalomra minket is meghívtak, s szülőim engem küldtek el a családunk részéről az 1895 karácsonyán megtartott esküvőre. Én akkor voltam életemben először és utoljára három napig Mezőbodonban. Akkor ismerkedtem meg a Bekecsaljáról eredő Sikó-Molnár rokonokkal, kiknek régi neve Sikó volt, s egy águk a XVII. sz[ázad] végén és a XVIII. sz[ázad] közepéig a mi családunk ősi fészkeben, Nagyernyében is lakott. Nem lehetetlen, hogy már akkor rokonsági illetve vérségi kapcsolat is létesült a két család között, de erről én pozitív adatot nem ismerek.

Ezen a lakodalmon ismerkedtem meg egy, életemben először és utoljára akkor látott, főerdész Molnár nagybátyámmal. Nagyon kedves, jó modorú úriember volt. Harmadnap együtt jöttünk be kétlovas szánon csípős, hűvös időben M[ező]bodonból a marosludasi állomásra. Kedvesen hívott látogatóba magukhoz, s én meg is ígértem, hogy felkeresem, de — sajnos — az ígéretem teljesítése atájbán anyagi lehetőségen múltott, s én aztán örök sajnálatomra soha többet vele vagy családja tagjaival nem találkozhattam. Így ma azt sem tudom, hogy utódaik élnek-e, és ha igen, merre szóródtak el a nagyvilágban. Sic fata voluerunt.³³

HOGYAN TANULTAM MEG KORCSOLYAZNI

Első gimnazista korom telének egyik főeseménye volt az, hogy akkor tanultam meg korcsolyázni. Ezt pedig az tette lehetővé, hogy — már nem emlékezem kitől — édesapám révén egy ún. vasas korcsolyát kaptam ajándékba. Az én vasas korcsolyám felső része tulajdonképpen az egykori fakorcsolya volt. Ennek hosszúságában a közepére egy keskeny s vékony lágy vasból készült kétélű vassikló került. A csattos felkötő szíjak elől a láb hüvelykő tájától, hátul a saroktól a boka felé indultak.

E divatból rég kiment turistaeszköznek volt az előzménye a fakorcsolya. Ez kemény fából készült, a reá alkalmazott vékony szíjakkal kellett a talpra felkötözni. A szegényebb osztály gyermekeinek rendszeren

³³ Így akarta a sors.

otthon, házilag készült jégi sporteszközéül szolgált. Ebből fejlődött ki a vasas korcsolya. A mi gyermekkorunkban meglepő gyorsan [terjedt] a gyári vaskorcsolya, mely 1—2 év alatt a kezdetlegesebb úttörő előzményeit annyira kiszorította a használatból, hogy az évtizedekig emlékeztető 1888-i kemény és hosszú télen már ez volt a leghasználatosabb téli jégi sportdarab.

Otthon a kapu felől az udvaron készített két méternyi hosszú s alig egy méter széles s két ujnyi vastag jégen tanultam meg korcsolyázni. A Poklos patak jegén szülőim engedelmével csak akkor folytathattam [a sportot], mikor már egészen jól tudtam a korcsolyával futni.

Bogenezni, s korcsolyázó sportmutatványokat ellenben soha se tudtam, de nem is akartam megtanulni. Ennek oka pedig két különböző időben eltörött karom volt. Ezek annál inkább óvatosságot nemcsak tanácsoltak, hanem parancsoltak is nekem, mert belém rögződött az a tudat, hogy a megforradt karcsontok ugyanazon helyen ismétlődő újabb eltörése esetén a törés többször nem forrad meg, hanem az eltörött kart ott le kell vágni. Ennek a lehetőségétől irtózva mindig a legnagyobb óvatossággal vigyáztam, hogy ez nehogyanis bekövetkezzék, egészen idős koromig. Óvakodtam a merész korcsolya-mutatványoktól, s a korcsolyázás sportjában csak a gyorsaságban és a távolság-futásban igyekeztem az elsők sorába tartozni, ez aztán eléggé sikerült is.

A II. GIMNAZIUMI OSZTÁLY, PÁLL KÁROLY TANÁR, KONCZ GYÖRGY OSZTÁLYTÁRS

A II. gimnáziumi osztályba jutva tanárain a régiek maradtak. Új egyedül Páll Károly volt, a földrajz tanára. Őt az egész diákság kitűnő és híres matematikusnak és szigorú tanárnak tartotta, s a gyenge számtantehetségek féltek tőle. Ezek sorába tartoztam én is. Azonban a félelem egyelőre csak lappangott bennem, mert nekünk most nem számtant, hanem földrajzot tanított. Ebben pedig kivétel nélkül mindenki szerette és tisztelte őt.³⁴

Élénk, mondhatni csapongó, színes szemléletes magyarázataival előnkbe varázsolta rendre Európa minden országát és népét, s midőn beszélt, önfeledten vele jártuk be az országokat, tőle tanultuk meg azok hegységeit, síkságait, vizeit, az országok területméreteit, a népek szokásait. Minket valósággal elbűvölt a tanításával.

Vele kapcsolatban maradt meg agyamban az első emlékezet kép Kuncz Elekről, a tankerületi főigazgatóról is. Minden valószínűség szerint már I. gimnazista koromban ismernem kellett őt iskolalátogatása alkalmából, de ez az én gyermeki fejemnek kétségtelenül nagy esemény valami — sajnos — elfeledett okból kiesett az emlékezetemből. Én arra gyanakszom, hogy látogatása alkalmával éppen beteg lehettem, ami különben elég ritka eset volt.

Holmi kisebb gégehurutot és elég gyakori mandulagyulladásokat édesapánk nem nézett óramulasztásra számbavehető alapnak. Erősebb sós vízzel többször gargalizáltattak, s ha a torkunkban ez után is fájdalmat éreznünk, prizniccel s reá jó száraz kendővel bekötötték, s iskolába

* Az 1889—90-i Értesítő szerint a II. gimnáziumban Halmágyi Antal volt az osztályfőnök, s nemcsak földrajzra, hanem számtanra is Páll Károly rendes tanár tanította az osztályt.

kellott mennünk. Szerencsénkre a tanárok figyelembe vették ezt a külsőleg eléggé feltűnő maródiságot s rendesen nem háborgattak felettetessel ilyen állapotunkban.

Második gimnazista koromban véletlen szerencséből egy olyan könyvet ismertem meg, mely egész életemre erős hatást gyakorolt. Ezt a könyvet én Koncz György osztálytársam és kedves barátom útján ismertem meg. Koncz Gy[örgy] édesapja egy kelementelki székely származású értelmes hivataloszolga volt a m[aros]v[ásár]helyi Kir[ályi] Táblánál. Két fia volt: György, a nagyobbik, eleitől fogva osztálytársam volt, de igazában csak gimnazista korunkban kerültem abba a meleg és mély barátságba, mely aztán az ő — sajnos — rövid élete végéig tartott közöttünk. Az ő édesapját a Kir[ályi] Táblák decentralizációja alkalmával helyezték át Kolozsvárra, s fiának követni kellett oda szülőit.³⁵ E később sorsdöntő változással elszakadtunk egymástól. Nem túl sokan múlt azonban, hogy ugyanakkor édesapám és vele mindnyájan nem kerültünk Kolozsvárra.

Édesapám pályázott is oda, de őt nem valami nemesebb és nagyobb becsvágy sarkallta erre, hanem saját szavai szerint az, hogy abban a nagyobb városban az embert nem ügyelik, s nem látják, azaz nem ellenőrzik úgy, mint a kisebb M[aros]v[ásár]helyen. Ez pedig rideg prózában azt jelentette, hogy ott jobban el lehet tűnni a hivatali tényezők ellenőrző szemei elől, mint a kisebb M[aros]v[ásár]helyen.

Édesanyánk eleitől fogva ellenezte a helyváltoztatást, s örvendett, hogy néhány rosszhatású kocsmai pajtástól az áthelyezéssel apám megszabadul, de édesapám a könnyelmű hübelebalázs-gondolkodással s az alkoholista ember erkölcsi hiányosságával mégis pályázott Kolozsvárra. Mikor pedig édesanyánk azt az előnyt hozta fel, amit az akármilyen szerény, de mégis csak három lakóhelyiséges, pincés és kertes házastelek tulajdona jelentett, édesapám azzal igyekezett megnyugtatni, hogy ha nem lesz saját házuk, legalább az adóval kevesebbet fogják zaklatni. Ez a felfogás könnyelműségét éppen eléggé megvilágítja.

Szerencsére a pályázaton édesapánkat mellőzték, s Marosvásárhelyen maradtunk. Koncz Gy[örgy] kedves barátom azonban szülőivel átkerült Kolozsvárra, s a fiúk ott a Farkas utcai Református Kollégiumba kerültek. Györggyel leveleztünk, s hozzám írott levelei és levelezőlapjai nálam megvannak. Ő aztán igaz baráti szívfájdalmamra mintegy másfél év múlva meghalt.

Bélával távolról se éreztem a Györggyel kétségtelen megvolt lelki rokonságot. Ő a középiskolát végezve a hírlapírás több ágában, s talán a színészettel is kísérletezett, de se akarateréje, se kitartása, s talán hivatottsága sem volt ahhoz elég, hogy boldogulhasson.

Mikor én 1896 őszén Kolozsvárra kerültem, utánam 1—2 évvel ő is végezte a középiskolát. Az érintkezést évekig fenntartottam vele, de végül is egy nem nagy, de nekem akkor számottevő 20—25 koronás kölcsönnel ellábolva az utcákon évekig messzire elkerült, s ezt sokszor megismételte, mindaddig, míg aztán én kerültem el, ha megláthattam.

Sok mindenhez kapkodott, Kolozsvárt színházi újságot is szerkesztett. Rövid ideig Szászsebesen is lakott, majd visszatért K[olozs]várra, s végül évek múlva mint lecsúszott ember tűnt el végleg a szemem elől. Azt sem tudom, hogy mikor és hol halt meg.

³⁵ A IV. gimnáziumi osztályban (1891—92) már nem voltak osztálytársak.

Mikor én Orbán Balázs *Székelyföld leírását* Koncz György útján megismertem, az a véletlen szerencse az ő egyik rokonánál történt, aki Z. Knöpfler akkor Szentkirály — később Kossuth L[ajos] — utcai közismert nagyobb házának felügyelője s a gazdának bizalmi embere volt. Koncz György egy alkalommal elvitt a rokonához engem is, s ott láttam meg, s engedélyt kérve mindjárt nemcsak átlapoztam, de olvasni is kezdtém azt a IV. kötetet, melyben Marosvásárhely is benne volt. Sajnos az olvasás akkor csak kóstolónak maradt, de reám a könyv feledhetetlen hatást tett. Eszem folyton azon járt, hogy vajon hogyan juthatnék én e nagyszerű munka elolvasásához.

A gondviselés vagy a jóserencse ehhez is nemsokára hozzásegített, egyik osztálytársam, s később hosszú ideig egyik legjobb barátom, ifj. Nemes Ödön útján. Az ő édesapja, id. R. Nemes Ödön marosvásárhelyi polgári iskolai rajztanár és sok évig igazgató volt. Korán elhalt édesanyja unokanővére volt Kemény Zsigmond bárónak, Erdély egyik legnagyobb szellemének. Kemény Zsigmond kiadott vázlatos önéletrajzában maga is említi ezt a nőt, kinek édesanyját, mint testvérét, Kemény egy időben hosszabb időre felvitte magához B[uda]pestre háztartása vezetésére. Ez az okos, de könnyelmű gondolkozású nő B[uda]pestről Pusztakamarásra visszakerülve aztán férjhez ment a család ügyvédjéhez, Zilahi Kiss N.-hoz, s ennek Vilma nevű (?) leánya aztán R. N[emes] Ö[dön]höz.

Ez az id. R. N[emes] Ö[dön] a régi Zaránd megyének egyik középkori eredetű családjából származott. Ribiczén született [...]

Ahogy annyira cseperedett, a nagyenyedi híres Bethlen Kollégiumba került, s ott végezte középiskolai tanulmányait. Innen Budapestre fölvergődve kitűnő rajz tehetsége alapján sikerült bejutnia a rajztanárképzőbe, de azt anyagiak híján egy év után ott kellett hagynia, s aztán anyagi nehézségekkel küszködve élt mindaddig, míg 1870 (?)-től a marosvásárhelyi polgári fiúiskolába választották meg rajztanárnak.³⁶

A székely fővárosban e tájban kezdődött s aztán évekig folyt az a harc, melynek központjában a jeles író-pap, Tolnai Lajos állott. Tolnai regényeiben s több elbeszélésében Marosvásárhely, s részben éppen saját református egyházközsége több vezéremberét dolgozta föl és gúnyolta ki. Az így kiszervezett szereplők, de a város olvasóközönsége is könnyen magukra ismerhettek Tolnai markáns rajzaiban, s válaszul őt nemsokára a gyűlölet tengere vette körül. Tolnai a kitört súlyos és elvadult küzdelmekben nem alaptalanul éppen Nemes Ödönt tartotta a legerősebb és legveszedelmesebb ellenfélnek. A harcok odáig fajultak, hogy Tolnai nem tudva tollal döntőleg elbánni Nemessel, pap létére tettlegességre vemedett. Egy alkalommal a várkapuval szemben kezdődő és a Szent György utcai egykori víztelen szökőkúttal szemben nyíló szűk sikátorban találkozva, midőn látta, hogy a dolognak nincsenek tanúi, elvakult gyűlölködésében bottal támadt a hasonló védelmet vagy támadást nem produkálható Nemesre, kit botjával kétszer is [megütött].

³⁶ Ribiczei Nemes Ödön (1847—1902) 1874-től lett polgári iskolai tanár Marosvásárhelyen, elismert újságíró, szerkesztő, illusztrátor volt. Tolnaival az inzultus 1884. szeptemberében történt. Tolnai beállítása szerint Nemes őt egyszer leköpte, s erre felemelt botot rá. Részletesebben lásd: Dávid Gyula *Tolnai Lajos Marosvásárhelyen* (Bukarest, 1974) c. könyve 272—273. lapján.

FALUJARAS: MAROSSZENTGYÖRGY, NAGYERNYE

Orbán Balázs Marosszékének elolvasása fölébresztette bennem a szülőföldem bővebb megismerése vágyát, s ezt megkísértettem részben megvalósítani. Marosvásárhely közvetlen környéke kínálkozott erre legkönnyebben elérhetőnek, s ezért több osztálytársammal egyetértőleg elméletben, úgy állapodtunk meg, hogy a tavasz beálltával s az utak gyalog kirándulók részére is alkalmassá száradásával megkezdjük Marosvásárhely közvetlen környékének bejárását és megismerését.

Ma már nem tudom megállapítani, hogy legelőbb melyik napon és melyik falukban kezdtük meg a fölfedező utakat, de arra jól emlékezem, hogy a kirándulásokat nagyon korán kezdve a városhoz legközelebb eső falukból majdnem mindenikbe eljutottunk. Ez a bejárás azonban nagyon különböző eredményű volt.

A Maros völgyében épült falvak kerültek legelőbb sorra. Itt mindjárt az akkor még a várostól 3 km-re kezdődött Maros- vagy sok cigány lakójáról Cigányszentgyörgy volt a legelőbbi falu, melyet fölkerestünk. Útrövidítés kedvéért a vasúti töltésen a sínek között mentünk a falu alsó végéig. Ezt azért is rendeztük így, hogy a sínek között szárazabb volt az út, mint a sok helyen még pocsolyás országúton.

A szép fekvésű egyemeletes sárgára festett Máriafy kastéllyal szemben állottunk meg legelőbb, honnan nemcsak a Maros első teraszára épített kastély nyújtott impozáns képet, hanem északra a Maros völgy egyik legszebb térsége, a több mint 3 km széles Libáncs mező, M[aros]v[ásár]-hely környékének legnagyobb tere, is egészen kibontakozott. Mohón élveztük a közeli és távoli szép kilátást, s északra a több mint 40 km messzeségben büszkélkedő havasokat, a Maros völgyétől északra már 60 km távolból hótól ragyogó egyenes tetejű Kelemen-havasokat, Európa e 20 km hosszú és 2000 m magas legnagyobb trachit tömegét.

[Egyik vasárnap Nagyernyébe mentünk el.] Nekem a családom ős szülőföldje ez a hely, s az édesapámtól és egykori levelesládánk általam már jól ismert roncsaiból jól tudtam. Sokkal később tanultam meg a br. Bálinttí levéltár egy okleveléből azt is pontosabban, hogy N[agy]-ernyéből való elvándorlásunk vagy inkább elmenekülésünk az 1660 őszi libáncs-mezei török-tatár táborozás következménye volt.

... a marosvásárhelyi krónikás, kinek alig ismert följegyzései az Erd[élyi] Múzeum folyóirat ...-i évfolyamában kerültek sajtó alá, pontosan megmondja: Apafi Mihályt a marosszentgyörgyi malomnál tartott országgyűlés választotta Erdély fejedelmévé. Több más forrásból aztán még különböző részletekről értesülünk az akkor ott történt eseményekből. Ezekből megállapítható, hogy a lakosság egy része a szokásos török—tatár rabságra hurcolás és rabszolgaságra való eladástól nem alaptalanul irtózva szétmenekült, a török—tatár tábortól minél messzibbre igyekezett.

A Kelemen család vagy mondhatni nemzetség a régebbi, de különösen az 1614-i és 1635-i marosszéki lustra-könyvek tanúsága szerint több, különböző népességű ágba élt Nagyernyében.

Közülök a legtöbben valószínűleg a környék erdőiben igyekeztek elrejtőzni, de Kelemen Miklós, a mi ősapánk, úgy látszik, hogy biztosabbnak tartotta a minél messzibb való menekülést a török—tatár tábor közeléből, s valószínűleg még a Nyárád mellett se állott [meg hamarabb, mint] a N[agy]ernyétől még légvonalban is 15—20 km-nyi távolságban fekvő Nyárádszentlászlón.

Itt Pókai Sárosiak voltak akkor a legnagyobb birtokos nemes urak, s közülök György, Apafi Mihály egyik tekintélyes párthíve, Maros-szék akkori királvbírója volt a család legszámottevőbb tagja. Kelemen Miklós ehhez menekült, s ennek valószínűleg udvarbírójául szegődött el. Jó évtized elteltével aztán 1672 októberében Sárosi György ajánlására és támogatásával vagy legalább is egy évtized alatt teljesített hű és jó szolgálatai jutalmául Apafi Mihálytól címeres nemességet nyert.

Más forrásból tudjuk, hogy Kelemen Miklós nemsokára meg is házasodott új lakóhelyén. Feleségének — Márkodi Erzsébet — neve tanúsítja, hogy a régi Maros-szék legnagyobb hegytömegének, az 1050 m magas Bekecsnek az aljából, Márkodról kapott élettársat. Nagyon kevés megmaradt családi levélünkben semmi nyoma sincs annak, hogy ez a házasság valami vagyont is hozott volna a házhoz.

A jóval későbbi kevés családi levél vagy más ismert maros-széki forrás se tartott fenn semmi adatot arról, hogy K[elemen] M[iklós] ösapánk felesége, M[árkodi] E[rzsébet] valami hozománnyal terhelte vagy erősítette volna a házassági kapcsolatot, s ez a példa vagy tény aztán ingatlan v[agy] ingó örökség helyett ott kísért és kísértette utóbb is elődeink házasságát. Az egész XVII—XVIII. századból nem maradt nyoma annak, hogy valamelyik családtagot az élet e fontos lépésénél anvagi érdekek kerítették volna hatalmába. Ez aztán — akár tudatosan, akár véletlenül — az utolsó másfél évszázadban is tény maradt.

A fennmaradt kevés családi hagyomány mellett a tényekből is arra lehet következtetni, hogy családjunkban elég sűrűn lehet találkozni a magas növésű családtagok emlékével és hagyományával. E tekintetben már közel másfélszázados kép is áll rendelkezésünkre. [...]

Midőn Ferenc József 1852-ben először indult látogató körújtára Erdélybe, azzal az alkalommal M[arosl]v[ásár]helyen a székelvek lovas bandériummal fogadták. Ennek a bandériumnak annak idején kőnyomathán képe is megjelent, melyből egy példányt az Erdélyi Múzeum L[evél]tára metszetgyűjteményében én is láttam. A képen a bandérium élén egy hatalmas mentés óriás lovagol, aki óriáslován fölője magaslik az egész bandériumnak. Ez volt Kelemen Károly.

Homályos családi hagyomány szerint az a leány, kit ő szeretett és feleségül szándékozott venni, élete virágjában hirtelen meghalt, s Kelemen Károly az emléket azzal kívánta örökre tiszteletben tartani, hogy nőtlen maradt. Midőn már agykort ért el, otthagya Nagyvernyét, ősi fészkünket, s a Közép-Nvárád melléki Somosdra egy tán oda férjhez ment nevelt leányához költözött, s ott is temették el.

Hatalmas alakjának emléke és híre sokáig élt még Nagyvernyében. Én a század első tizedében ott mentem át egy alkalommal, s egy 50 év körülinek látszó kisnemes öltözetű embertől megkérdeztem, hogy véletlenül nem ismerte-e őt. Kiderült, hogy ismerte. Erre megmondoztam, hogy én K[elemen] Károly öccsének, Lajosnak az unokája vagyok, s egyszersmind azt is említettem, hogy hallottam, hogy K[elemen] K[ároly] mily hatalmas szál ember volt, sokkal szálásabb volt-e, mint én. Erre a megkérdezett nagyvernyi nemes ember lesajnáló tekintettel végigmérve engem egy sokatmondó kézlegyintéssel azt felelte:

— Olyan, mint az úr, legalább kettő kitélt volna belőle, ha nem három.

MEZOSZABAD, MAROSSZENTTAMÁS, UDVARFALVA, MAROSSZENTKIRÁLY

A megkezdett M[aros]v[ásár]hely körüli vasárnap délutáni kirándulásokot aztán tovább folytattuk.

Egyik legközelebbi vasárnapon a Mezőség felé mentünk el a M[aros]v[ásár]helytől akkor még 8 km távolságra esett Mezőszabadba. [...] A következő arra alkalmas vasárnap a M[aros]v[ásár]hellyel azóta összenőtt és a városba olvadt Marossz[ent]tamást néztük meg. Ennek régi, román ízlésű ref[ormátus] temploma és 1498-ban öntött széphangú harangja jutalmazták érdeklődésünket. Pár évvel később ugyane templom nyugati homlokzatának északi belső falán értékes freskómaradványokat találtunk, melyeket id. Nemes Ödön a mi segítő munkánkkal kibontott és lemásolt (Erd[élyi] M[úzeum] R[égiség]tára). Ugyanitt a freskók kibontásakor meg lehetett állapítani azt is, hogy a nyugati falnak a kapubejárattól délre eső vége, újabb, valószínűleg XVII. századi falrakás. Ebből viszont arra lehet következtetni, hogy a nyugati falnak a bejárat-tól délre eső része kb. a XVII. sz[ázad]ban valami okból pusztulásnak eshetett áldozatul.

Nemsokára egy kirándulásra alkalmas másik vasárnapon a M[aros]sz[ent]tamástól északra 6 km-re feküdt Udvarfalvára gyalogoltunk ki. Ennek a csinos, nagy többségében székely falunak nem volt semmi lát-nivalója, s így a falu főutcáján végigsétálva visszatértünk Marosvásár-helyre, egy szép tiszta, rendes falu képének kedves emlékével.

A legközelebbi vasárnap aztán Marosvásárhelyről ismét nyugatra indultunk ki. Remeteszegre akartunk bemenni, melynek kedves, emeletes manzárdtetős kúriája szinte hívott magához, közel is volt, mert a főútról félkilométernyi gyaloglással elérhető lett volna. Mi azonban rövid megbeszélést tartva abban állapodtunk meg, hogy mivel a kúria közelségénél fogva bármikor könnyen elérhető, Marossz[ent]király megtekintése pedig több időt igényel, ez alkalommal mellőzzük Remeteszeget és az író Petelei István kúriáját, s M[aros]sz[ent]királynak menyünk. Orbán B[alázs] Maros-szék leírásának kötete döntőleg hatott abban az irányban.

Tudtuk már, hogy egy nagyon érdekes, sokszázados román ízlésű templomot, régi harangot lesz módunk látni. Jobbról, a Maros teraszának oldaláról egy szépen és gondosan bekerített kis szőlőhegyről már tudtuk, hogy annak tetején a reformációig pálos kolostor állott, s a hely innen kapta a Klostrom tető nevét. De én már olvastam volt Orbán B[alázs] Maros-szék leírásából és N[agy] Szabó F[erenc] krónikájából azt is, hogy a reformációkor üresen maradt le is égett kolostor köveit Bethlen G[ábor] korában a m[aros]v[ásár]helyi vár építéséhez hordották föl, s a vár d[él]ny[ugat]i sarokbástyáját ennek a klostornak [az anyagából építették]. Jó negyedszázad leforgása után aztán ezekhez egy másik érdekes és fontos adatot is hozott a szerencse és a jó emlékezés. Egyik budapesti kirándulásom idején kimentem a szép Margit szigetre megtekinteni a föltárva általam még nem látott zárdaromokat. Ezeket az akkor véletlenül kevés látogató mellett háborítatlanul és kegyelettel nézegetve egyszerre csak villámszerűen csapott ki agyamból az emlékezés.

A szentély szép faragott vállkövei a marosszentkirályi elpusztított és lebontott egykori pálos kolostornak a m[aros]v[ásár]helyi vár építéséhez behordott anyagából a vár d[él]ny[ugat]i vargák bástyája utolsó felső tagjaként [beépítettekkel mutattak hasonlóságot]. A teljes épség, a minták s tán még a méretek, sőt nem lehetetlen, hogy még az anyag is

azonos, közös eredetre mutat. En észrevételemet egykori naplómbe bejegyeztem, de annak alaposabb megokolásával, s főleg a kétféle gyámkövek összehasonlító feldolgozásával és közzétételével különböző okokból adós maradtam. Ezt az adósságot nem volna hálátlan feladat valakinek leróni.

ARULO VOLT-E BIRO MIHALY ALKIRALYBIRO ES PERE ORBAN BALAZSSAL

Kisgörgényből Biró Mihály a szabadságharc idején Maros-széknek volt erélyességéről közismert alkirálybírája. B[iró] M[ihály] édesanyja Kelemen Klára édes testvére volt Kelemen Lajos nagyapámnak. Az 1850-es évek elején őt is bevonták az ún. székely — igazában csak maros- és háromszéki székely — összeesküvésbe, melyet Bukarestben élt magyarok szerveztek és irányítottak mondhatni több mint naivul.

Most már rég ismeretes, hogy az összeesküvés nem az erdélyi résztvevők árulásából, hanem külföldről jutott az osztrák kormány tudomására. Mivel a Londonban élt magyar emigránsok az ellenzék oldalán beleelegyedtek az angol belpolitikába, s az angol kormányt segítették keletlen helyzetbe jut[tat]ni, erre a hatalmon levő párt kormánya, bosszúból, a Londonban székelő magyar emigrációs csoport lefoglalt titkos levéltárát kiszolgáltatta a vele baráti osztrák kormánynak. Ez drákói szigorral lépett föl a valóban csak elméleti jelentőségű összeesküvés résztvevői ellen. Az osztrák abszolút kormány kezébe jutott levelezés alapján Erdélyben összefogatta az összeesküvőket, s Nagyszebenbe, az erdélyi kormányzat székhelyére szállíttatta. A rögtön megindult szigorú kihallgatásuk során B[iró] Mihály mint szélesebb látókörű tapasztalt ember hamar tisztába jött azzal, hogy abból, amit ők a maguk titkának hittek, a hatalom szervei jóformán mindent tudnak, s kihallgatásakor a maga szerepére teljes beismerő vallomásokat tett, mire őt a vizsgálati fogságból hazabocsátották.

A szebeni vizsgálat a pör és a Török-, Gálffy- és Horváth-féle marosvásárhelyi kivégzések után az iratok visszakerültek Bécsbe, s ott mint kényes természetű ügyiratokat a legnagyobb vigyázattal és titoktartással bizalmasan kezelték. Utoljára hasonló természetű más iratokkal a régi bécsi városházán őrzött titkos levéltárba kerültek, s ott az a katasztrófa történt velük, hogy a városháza — gyújtogatásból következett — leégése alkalmával a tűzvész áldozatául estek.³⁷ Így a szomorú emlékü pör legfontosabb iratainak megsemmisülése miatt [az eset] teljes tisztázása lehetlenné vált. Bizonyos azonban, hogy Biró Mihály nem volt följelentő vagy besúgó az osztrák kormányhatóságoknál, s csak azt vallotta be, amit a súlyosan vádló pöranyag a bosszúálló büntető hatóságok kezébe adott.

Midőn pedig Orbán Balázs nagybecsű művének, a *Székelyföld leírásának* negyedik kötete, *Maros-szék leírása* megjelent (1870), Biró Mihály az őt abban ért súlyos vádakért, támadásokért sajtónert indított Orbán Balázs ellen.³⁸ Ennek valójában nem voltak a B[iró] M[ihály] ellen megírt

³⁷ A történettudomány ma már nem fogadja el ezt a magyarázatot.

³⁸ Orbán Balázs *A Székelyföld leírása* IV. kötetében külön fejezetet szentel az összeesküvésnek s ennek fő elárulója, Biró Mihály alattomos üzelmeit hasábkon át ecseteli, majd így végzi: „A legnagyobb vétkes, Biró Mihály, a hazafiságnak ez elvetemült Judása — ki ennyi ártatlan vér kiontásának, ki ennyi kiállott szenvedésnek fő okozója volt — úgy látszik, pénzben kapta ki vérbéréit, miből kisgör-

vádakra a tömeg által ilyenkor fölkapott és rendszerint megbízhatatlan szóbeszédeken kívül bizonyítékai. Biró Mihály az ország akkor legelsőnek elismert Fűzeséry... nevű b[uda]pesti ügyvédjét kérte föl ügyvédjének, kinek valóban kitűnő védőbeszédét Biró Mihály többszáz példányban kinyomatta, s főleg Maros-széken elsősorban régi barátainak és nem nagy rokonságának megküldötte.

Orbán Balázs abba a kínosan ferde helyzetbe került, hogy ha az esküdtszék a Biró Mihály ellen megírott vádakért elmarasztalja őt, akkor viselnie kell ennek börtönbüntetéssel járó súlyos következményeit. Orbán Balázs pedig a *Székelyföld leírásával* oly nagy szolgálatot tett, s akkora munkát végzett, hogy egy ilyen ítélet a tömegbíráskodásba vetett bizalmát és hitét érintette volna súlyosan.

A kérdést aztán a Jókai lapja által befolyásolt budapesti esküdtszék O[rbán] B[alázs]t fölmentő szótöbbséggel [hozott] ítélete vette le napirendről.

Biró Mihály pedig a legvégsőig levonta az ítéletből a következtetést. Tisztában volt azzal, hogy a reá dobott fekete vád alól egész életében nem tud már szabadulni. Még teljesebben visszavonult mindentől, mint addig. Élő halottként morzsolta és tengette szerencsétlen életét. Ha egy-egy barátja vagy kevés rokona fölkereste, azokat a régi szeretettel és szívességgel fogadta, de ő nem ment már senkihez. Megváltás volt számára, midőn 1880-ban (?) meghalt.³⁹

Úgy hagykozott, hogy a kúriával szemben, a Pásztóhy udvarház fölött a saját földjébe, magaslatra temessék, s egyszerű kősíremlékére csak ennyit véssenek: Itt nyugszik [Ng. Biró Mihály, Maros-szék 1848—49-i alkirálybírája, ki minden bűnéért megbűnhődött. A temetésre vonatkozó meghagyását a helyre nézve teljesítették. Javainak perlekedő örökösei megelégedtek az örökséggel, de azzal egyik se gondolt, hogy a halottnak síremléket állítson, s egyik esős évben a hegytető, hol B[iró] M[ihály] sírja állott, megcsúszott, s a sír is annyira megrongálódott vele, hogy koporsójának vége kilátszott a lecsúszott sírdomb aljából.

[Biró Mihály törvénytelen fia, József gyermekkorunkban gyakran járt házunkban.] Huszonkét és huszonöt év között járhatott, székely házi posztóruhás, kékszemű, szakállas szőke csinos férfiú [volt]. Jól emlékezem arra, hogy mint gyermek a megismerés első alkalmával nagyon rokonszenves volt, s mindig az is maradt, míg a szülőim között pár hónap múlva kitört szerencsétlen viszály el nem idegenített tőle. Ő is nagyon szeretett engem, s megtörtént, hogy szülőim napokra kiengedtek vele Kisgörgénybe, hol állandóan magával hordozott nemcsak otthon, a belső gazdaságban, hanem a mezőre és erdőre is. Én ott nála még jobban — nagyobb szabadságban — találtam magam, mint otthon, s ennek csak

gényi birtokán fényes palotát épített, azt nagyszerű műkerttel környezte, s az élet minden kényelmeit megszerzé magának: de ott egyedül, megvetve, mindenkitől kerülve folytatta és folytatja életét..." (161. l.) Megjegyezzük, hogy mind Orbán Balázs, mind Kelemen Lajos sarkítottan tárgyalja az összeesküvést, az újabb történelmi kutatások bizonyára mértéktartóbb, reálisabb képet nyújtanak.

³⁹ Biró Mihály 1881. aug. 25-én halt meg 67 évesen. Szinnyei József nagy életrajzgyűjteményének I. kötete műveként említi: *Önvédelem* a rémkorszakban elítélt és kötél által kivégzett Török, Gálffy és Horváth feladási ügyében. Marosvásárhely, 1870.

egy nehézség-függeléke volt, B[iró] József másik törvénytelen féltestvére, Orbán Sándor. Ez nem lakott a Biró udvarházban, de majd minden nap megfordult abban. Kisebb középtermetű félbarna ember volt. Semmi vonása se volt benne a B[iró] József rokonszenvenességének, s én a gyermek természetes ösztönével eleitől fogva idegenkedtem tőle. B[iró] Józsefnél idősebb volt. Akkor már kiszolgált a katonaságot, mégpedig Bosznia elfoglalásakor. Orbán Sándor testileg is viselte a megszállásnak nem csak emlékét, hanem bélyegét is. Az egyik alsó karjának a test felőli oldalán a bőrbe alkalmazott kék színű német szövegű folyóírás örökítette meg nem hősiességét — melyet csak velem, az apró gyermekkel szemben gyakorolt, hanem haditörvényszék által alkalmazott elítéltségét a háborús katonai szolgálat veszélyei elől való gyáva elszökése miatt.

Biró Mihály anyja, Kelemen Klára édes testvére volt Kelemen Lajos nagyapjának. Apjuk K[eleme]n József, anyjuk Demeterfalvi Nagy Sára volt. Ennek az alakját, arcvonásait s természetét egy Biró Mihálytól származott törvénytelen unokája, Orbán Sára örökölte, kit mint gyermek én is jól ismertem. Finom, szabályos arcú, rózsás arcbőrű, kék szemű, barna hajú szelíd arcú középtermetű szépség volt.

(Folytatása következik)

GYÖNGYÖSSY JÁNOS

A HOMORÓDSZENTMÁRTONI UNITÁRIUS TEMPLOMKASTÉLY

A község központjában enyhén kiemelkedő magaslaton áll az unitárius templom, mely a lebontott gótikus templom helyébe 1888—1889 között épült. A templomot hajdan hat védőtoronnyal megerősített, ovális alaprajzú várfal övezte, melynek bejárata a templomtól külön épült középkori eredetű kaputorony alatt nyílt. Ebből az erősségből napjainkra az időközben megmagasított kaputorony és az egykori várfal romjai maradtak meg. A falak mentén sorakozó védőtornyokat a XIX. század folyamán rendre lebontották, anyagukat különböző építkezésekhez használták föl.

A művészettörténeti szempontból igen jelentős, középkori falfestményekkel díszített gótikus templomot, a korábbi leírások, valamint Huszka József feltárásának eredményei alapján Dávid László ismertette.¹ A következőkben a középkori és a mai templom építéstörténetére csak annyira térünk ki, amennyire az erődítmények múltjának feltárása megköveteli. Az új templom megközelítőleg északdél tájolással épült, falába látható módon nincsenek középkori faragványok beépítve.

A templom köré épített erődítményeket egy 1636. július 24-én kiállított kiváltságlevél említi. Ebben I. Rákóczi György fejedelem engedélyezi a homoródszentmártoniaknak, hogy kastélyuk őrizetére egy rangosabb székely, s mellette öt közrendű gyalog-puskás háború idején is ott-